

La mort de Papa Alexandre VI, segons un poema anònim italià de 1504

The death of Alexandre VI, according to an anonymous italian poem (1504)

JÚLIA BENAVENT
julia.benavent@uv.es

Universitat de València

Resum: Un poema en octaves sobre la mort d'Alexandre VI, inèdit i anònim, publicat a Itàlia, aporta noves dades sobre la literatura contra els Borja. En aquesta ocasió Alexandre VI és mostrat com un nigromàntic que no sap veure l'anunci de la seua mort.

Paraules clau: Alexandre VI, nigromància, segle XVI, Borja, poema

Abstract: A poem in octaves about the death of Alexandre VI, unpublished and anonymous, printed in Italy, provides new data on the literature against the Borja family. In this instance, the poem portrays Alexandre VI as a necromancer who cannot see the announcement of his own death.

Keywords: Alexandre VI, necromancy, 16th century, Borja, poem

DATA PRESENTACIÓ: 15/02/2017 ACCEPTACIÓ: 11/04/2017 · PUBLICACIÓ: 12/06/2017

1. Introducció

El text que presentem és un imprès, sense data ni lloc, d'autor desconegut, del qual durant anys s'ha afirmat que fou publicat a Venècia cap a l'any 1508. Sobre aquest imprès Gerolamo d'Adda va publicar un article l'any 1875 a *Archivio Storico Lombardo* (D'Adda 1875: 15). Actualment el poema es pot llegir en una edició anagràfica a *Guerre in ottava rima* (Beer, Diamanti & Ivaldi, 1989) que recull una bona mostra dels *canti storici* o *relacions de fets*¹ sobre les guerres d'Itàlia.

Tot i que Gerolamo d'Adda els anomena *canti storici*, al llarg de l'article esmentat diu que aquest tipus de poesia popular, cantada o recitada en veu alta pels carrers i places a la Lombardia des del segle XVII, era coneguda com a *bosina* i d'ella en derivava la *bosinaa* o *bosinada*,² és a dir, l'origen de les primeres gacetes de notícies. Eren les *ludibria ventis* dels quals parla Virgili al cant VI de l'*Eneida*, notícies que corrien per tot arreu. Desconeixem perquè ha estat poc estudiada aquesta matèria, i per això no és possible de determinar quin tiratge tenia la publicació d'aquests fulls volants, com es distribuïen i quins n'eren els autors i lectors. Per les característiques físiques de la publicació i la pressa en la seua divulgació, així com l'anonimat habitual, sabem que es tractava d'un text crític amb el personatge, en aquest cas Alexandre VI, que movia la burla dels ciutadans, aficionats a les pasquinades, i que tenien una vida molt curta, si atenem als pocs testimonis que es conserven a les biblioteques públiques o privades.

Gerolamo d'Adda atribuïa l'obra a l'autor Eustachio da Udine i proposava la data de 1508. El seu testimoni era un text de procedència privada, del qual no en citava el posseïdor que li l'havia facilitada. Els editors de *Guerre d'Italia* varen localitzar un testimoni a la Fondazione Giorgio Cini a Venècia, el tipògraf del qual fou identificat com a Giovanni Giacomo Risi,³ que habitava a Milà i que era actiu entre 1493 i 1519. A més, la data de la publicació fou establerta en 1504, més pròxima a la mort del papa Alexandre VI, esdevinguda a Roma en el mes d'agost de 1503, cap a meitat del mes.

La composició consta de 34 octaves que narren la vida del papa Alexandre VI, des del seu naixement a Xàtiva (*Zativa/ la quale è trenta milia da lontano/ da la città Valenza nominata*), els esdeveniments dels darrers anys del seu regnat, fins a la mort i la posterior creació de Juli II que va ocupar el solí pontifical el dia 18 d'octubre de 1503. Narra també en la darrera octava, sota la forma d'un lament, la

1 La natura sobre el gènere d'aquestes composicions no està encara resolta. Gerolamo d'Adda els anomena *canti storici* i els editors dels 4 volums de les *Guerre d'Italia* els defineixen com a poemes en octava rima. Noves opinions consideren que en realitat, en vers o en prosa, aquests són els primers testimonis de la divulgació de notícies, que varen tenir una molt ampla difusió amb la invenció de la impremta. L'autora d'aquest article ha publicat anteriorment altres textos de natura semblant (Benavent 2009 i 2011).

2 La *bosina*, *bosinaa*, o *bosinada* era una composició popular en vers, escrita en milanés, recitada per cantaires, de tema satíric. La primera de la qual es té notícia data de la meitat del segle XVII.

3 Sobre l'editor Risi, vegeu Borsa (1980), Ascarelli & Menato (1989) i Sandal (1977-1981) Vegeu, encara, *Short-title catalogue...* (1986) i el lloc web de l'Istituto Centrale per il Catalogo Unico delle biblioteche italiane e per le informazioni bibliografiche - ICCU. Edit 16 http://edit16.iccu.sbn.it/web_iccu/ihome.htm [consultat el dia 31 de desembre 2016]

caiguda del Duc Valentinès, Cèsar Borja, mort el 1507. Aquest darrer fet fou amb seguretat la causa de la datació de Gerolamo d'Adda en 1508, però era habitual que les composicions continuaren publicant-se molt després dels fets, així trobem reimpressions, o reescriptures, molts anys després d'haver-se produït els fets que s'hi narren. En aquest sentit, la notícia es prorrogava invaint el camp de la llegenda.

Tanmateix hi ha una referència al text de la mort de Papa Alexandre VI que ens sobta especialment. Un gravat del frontispici fa referència a un mag, de front al lector, que assenyalava amb la seua mà esquerra el cel amb la lluna i les estrelles. Amb l'altra mà té un globus terraqüi o una esfera, molt indefinida. És al camp, però a la mà dreta del lector es veu un llibre obert sobre una taula. L'altre gravat representa la Mare de Déu amb Jesús infant de peu sobre els genolls de sa mare, que accepta la reverència d'una dona agenollada davant d'ells. Al fons es veu un arbre i unes cases, a mà esquerra del lector, com una adoració. Els caràcters tipogràfics de la impressió són gòtics i les octaves estan distribuïdes en dues columnes. És en 4ta, dos folis, 2 columnes, 2 xilografies i la caplletra adornada.

Tota la història mou de la forta ambició de Roderic de Borja per tenir el *di Piero glorioso manto*. Un dia Roderic Borja entra en una cambra on hi havia un llibre de nigromància, i invoca un dimoni, anomenat Mamone. Aquest nom és utilitzat al Nou Testament per a personificar el profit i l'avarícia. Invocava, doncs, el dimoni de l'avarícia, del profit, de les riqueses. Segueix una part dialogada que contribuïa a la dramatització de la història entre el dimoni i el cardenal Borja, que li demana 19 anys de regnat a canvi del qual li lliuraria la seua ànima, i conclou amb l'anunci del dimoni sobre la duració del Papat: *Undici octo Papa tu sarai*. El cardenal Borja entén que eren onze anys més altres vuit, és a dir, els 19 anys que li havia demanat:

Se diecenove anni fai che papa sia
l'anima el corpo mio in toa balia (octava 8)

L'esment a l'octava 11 d'una profecia de san Cataldo (Casinelli, 1717), bisbe de Taranto, en la Puglia, que pertanyia al regne de Nàpols, ens fa pensar que la història de la mort prové de les terres del Sud, cosa que no contradiu que haja estat impresa a Milà. La profecia de san Cataldo deia que quan arribaria el bou a Itàlia, hi hauria guerres i desgràcies. San Cataldo és un sant d'origens irlandesos, bisbe de Taranto, que fou empresonat per haver estat acusat de practicar la màgia. Al seu sarcòfag, descobert 10 segles després de la seua mort, s'hi trobà l'any 1071 un llibre de profecies, ben conegut de l'autor anònim del poema sobre la mort d'Alexandre VI, que recorda el gravat del mag que esmentàvem abans.

L'ambició del fill Cesar Borja, que necessitava diners per a fer les guerres de la Romanya, els portà a fer el sopar famós de l'enverinament, amb l'assistència dels rics cardenals. S'ha dubtat molt sobre els convidats al sopar. Per cartes escrites aquells dies i els successius dels ambaixadors de

Ferrara i de Venècia se sap que el papa estava malalt des de setmanes abans i que els símptomes de l'enverinament podien haver estat causats per unes febres terçanes que afectaven aquell estiu la ciutat de Roma i que provocava efectes semblants a la mort per verí. Malgrat els testimonis d'Alessandro Sardi, contemporani de Guicciardini i de Giovio, que escrivia a Ferrara, on seria puntualment informada la filla Lucrecia, el sopar del verí resta una referència obligada de la família Borja. Voltaire a *Essai sur les moeurs*⁴ aduïa molts arguments contra l'enverinament. Pensava que una distracció del credencier era una raó poc versemblant per qui estava habituat a aquestes malifetes, a més Cèsar no hauria estat perdonat pels cardenals supervivents, i seguia preguntant-se com era possible que tots es posaren d'acord sobre la manera de contar la història, el nom del verí, *canterella*, i conclouïa que es fàcil inventar una història quan s'acusa algú d'actes des de temps enrere. Cert o no, el text que avui presentem barreja la mort del Papa, la ficció de la nigromància, la profecia de san Cataldo, la cantarella i Voltaire, cosa que cada dia sembla més familiar quan es tracta dels Borja, des de fa cinc segles ja. Les darreres octaves aclarien la broma del dimoni Mamone, que havia enganyat el Papa fent-li creure que regnaria 19 anys, però el dimoni sumava als onze anys huit dies.

2. Edició del text

Els criteris adoptats en la següent edició són molt respectuosos amb l'original per tal de garantir l'estat de la llengua italiana amb els seus trets característics. Les intervencions atenen a la separació de les paraules, l'ús de l'apòstrof, l'accentuació, la distinció entre *u* i *v*, la regularització de la puntuació, que ha exigít la revisió de l'ús de majúscules i minúscules. Ha estat també destacat amb cometes l'estil directe les parts de les dialogades.

Questa si è la morte de papa Alixandro Sesto

Venezia, Fondazione Cini: 1091

1

Clemente Dio, che recuperasti
col tuo sangue l'umana natura
im prima il sancto verbo predicasti
e fusti morto dala gente dura,
a li nostri peccati non guardasti,
per te fu salva ogni creatura:
prestami gratia che io canta in gesto
la morte del papa Alexandro sesto.

4 Voltaire, *Essai sur les moeurs* 110, 1756 (Versaille, 1994).

2

Nel mille cinquecento e tri anni
morì Alexandro, el qual fu pastore
e fu molesto a molti christiani,
li quali sun destructi con furore,
con crudeltà, acerbi torti e sani
perché il cielo li dava favore.
Undeci anni stete nel papato
e octo giorni como honorato⁵.

3

Fu il papa Alexandro valenciano
da una terra Zativa chiamata,
la quale è trenta milia da lontano
da la cità Valenza nominata;
fizuolo fu d'un cittadino soprano,
ebe soa persona ingenerata.
Papa Calisto el fece cardinale,
ch'era suo nepote principale.

4

Essendo Alexandro in etade
fra tutti gli altri era honorato,
cresse costui in grande facultate,
femine e maschi hebbe generato,
mostrava haver in sè gran caritate
e ebbe a Roma triumphante stato,
haveva corte come rechedia,
sì come a su pare convenia.

5

Il papa Paulo di vita fu casso
il concistoro fece il papa Sixto,
non se vedeva Alexandro lasso,
ma tutte l'hore stava ben provisto.
Da ogni tempo studiava il passo,
solo per esser vicario de Christo,
essendo Sixto de vita passato,
fu dato a Inocentio il papato.

⁵ horonato a l'original.

6

Era questo Alexandro sì bramoso
haver di Piero il glorioso manto
et era tanto al fin desideroso
sì come parla dice questo canto.
Morì papa Nocentio virtuoso,
el concistore sa raduna in tanto
per far un papa che a Roma governasse,
aciò che al fin iusticia regnasse.

7

Costui haveva al fin deliberato
da esser fato papa dei christiani,
e presto in una camera fu intrato
uno libro haveva con inganni
e per nigromantia ha chiamato
uno dimoni odi quelli tiranni,
e quel demonio vene tutto arditto
“al to comando sarai ubedito”.

8

Questo dimonio se chiamò Mamona,
disse Alexandro: “Voglio el papato,
integramente voglio la corona”.
Dise el dimonio: “Questo sarà fato,
incoronato sarà tua persona”
e l’un con l’altro refirmò il pacto:
“Se diecenove anni fai che papa sia
l’anima el corpo mio in toa balia”.

9

Alhora il dimonio parlò scuro:
“Undici octo papa tu sarai,
di questo certo io ti fo sicuro
che a to piacere signorezarai”.
Alexandro non intese il caso duro.
O come inganato tu sarai,
questi octo giorni che de più scampato
credeva tanti anni fusse il pato.

10

Essendo in concistore di cardinali,
el manto Alixandro li fu dato.
Monsignor Aschaneo e altri principali

S'an però in Vincula dotato.
Da alhora in qua Italia è stata male
e ia questo fu per il nostro peccato,
che Dio ce il donò per penitentia
e inde Dio iudicio e sententia.

11

E questo profetizò san Cataldo
quando el bo in Italia parirebe
e che christiani combataran saldo
e che terribil guerra poi sarebbe
e per l'oribel fogo sparto e caldo
che molte gente se ociderebe
solo per Italia e per il so dominio
e che il terreno se farebe minio.

12

Essendo Alexandro stabilito
deliberò voler signoregiare
le terre de la Giesa, il santo sito
e de molti signori se scaciare.
Vedevasi la signoria a mal partito,
ma non doveva il papa questo fare,
doveva fare como iusto e inmenso
pigliar da ciascun qualche incenso.

13

Quando il re di Franza vien a sdigno
col signor Ludovico de Milano
e che fo discacia' for dil so regno,
el papa Alexandro se fe strano,
dicendo: "Il mio fiolo sarà degno
ie sarà Imperator d'ogni christiani
o son papa se lui sia imperatore
c' al mondo non sarà maggior signore.

14

Diceva Alexandro: "Son disposto
che vol la santa Giesa difensare
e Valentin alhora hebbe risposto:
"La mia fama al cielo voglio alzare,
or sapi pare che non starò ascosto,
che tutto il mondo i farò tremare".
E molta gente in ponto metia,
paiso asai conquistato havia.

15

Achade che 'l duca Valentino
voleva ruper guerra a senesi.
Era superbo più che mai Tarquino
deliberò de star ale contesi,
sì come volse fortuna e destino.
Fo necesaro abandonar l'impresi,
auditore, se ascoltariti
tutto il conveniente intenderiti. // (f.2r)

16

Ma prima che il duca se movise
al padre suo domandò consilio.
Il papa alhora a Valentin dise:
“Tu meterai to gento in gran scompilio”.
Respose Valentin: “Se provedise
i poterei campar d'ogni perilio.
Tuta mia gente mi vol seguitare,
ma io non ho il modo di pagare”.

17

Rispose il papa: “Nostri cardinali
sì se prestarà argento e oro,
quelli che de nostra corte principali,
questi te campare d'ogni martoro,
fa che la tua fama in alto sale,
e dapoi ciascadun farai ristoro.

E per volere io voglie satisfare,
presto li cardinali fe chiamare.

18

“O Monsignori, alti e reveren,
a mi fa de bisogno el vostro aiuto,
voi sui generosi e clementi,
viati humanità senza tributo”.
Rispose li cardinali: “Stiam contenti ,
il tuo domandar sarà compiuto”.
Rispose Valentin, con belli sembianti:
“Ora imprestatime trenta milia bisanti”.

19

Rispose li cardinali: “Non havemo
e vel faremo vedere e tohare”.
Diciva Valentin: “Come faremo?”
Li cardinali s’ebbe a scombiatare”.
Dise Alexandro: “Nu provederemo
se al mio modo tu vorai fare,
uno bon disnare l’invidaremo.
Il toxico a termine li daremo”.

20

E fe venire quatro fiaschi de vino,
del migliore che si possa trovare,
in uno sol fiasco misse quel venino
e poi li cardinali se convitare
diciva in ver del padre Valentino:
“Questo è un tradimento che non pare
Questi veneni ch’abiam fat a vicio
sopra de noi potre tornar iudicio”.

21

Dise Alexandro: “I son nostri inimici,
col tempo ce farà mal capitare.
Tu sei sopra li signori così felici.
Ora ti spaza senza più indusiare
e chiamar li faremo como amici”.
E si li fece far un bel disnare
e for metuti a tavola setati
li fia<s>chi al credencer furno signati”.

22

Il fiasco che haveva tosicato
di differenciato se li consignò.
Dice il papa: “Tu l’harai portato
quando alhora te’l domandarò”.
Rispose el credencier:”El serà fato,
ma insiema con li altri lo lasso”.
Sentato i cardinali ognun sublimo
el vin atosicato fu il primo.

23

El credencer de questo non sapeva
del tradimento quale se usava,
el papa in gran festa si staseva

con li cardinali in zolia triumphava.
Come il papa disnato haveva,
el vin al credencer domandava.
Rispose il credencer con reverentia,
il fo il primo vin che ven a mensa.

24

Lixandro dala mensa fo levato,
alhora se scoperse el tradimento.
Ognuno se vedeva imbratato,
il tosico li dava impedimento.
Lixandro in una camera fo intrato,
maladicendo tal proponimento.
Longo desteso se geta sul leto,
vene la morte inante al so conspeto.

25

Dice la morte: Alexandro mio
or voli fati toi con Dio conzare,
per te me a mandato il sumo Idio,
or voli a penitenta ritornare,
tu sai che 'l to voier è stato rio.
Tu avesti tutto il mondo a dominare.
In prima che la morte li dispase,
alhora quel dim<o>nio si li aparse.// (f.2v)

26

Diceva il demonio al pastore:
“Voiu la mia promessa osservare”.
Rispose Alexandro con dolore:
“Non za che tu m’avuto anganare”.
Rispose il dimonio: “Il ponto e l’ore
t’o voluto tuto quanto sotisfare”.
Dice il papa: “Tu m’ai fato inganni,
il nostro pato fu per disnone anni”.

27

Dice il dimonio: “Abi pacientia
che non parlai a mesi ne a semani,
undeci octo fo nostra sententia,
sopra l’inganator verà l’inganni.
Tu ai fato a tanti violentia,
O quanti ne ai mesi in scorni e dani,
a torto, con viltà senza ragioni
e che hai incritato dannatione”.

28

Risposa Alexandro: “Ora mi pento
a Jesù i domando perdonanza,
de ogni tristo falso falimento,
O Dio, non guardar a mia ignoranza”.
Rispose il dimonio con spavento:
“Tu sei ormai sul crol de la bilanza,
convien tu sia pagato secondo el merto
Idio al dimonio t’a offerto”.

29

Diceva Alexandro: “Salvatore
prego che ‘l mio peccato me perdoni
a ti me rendo con perfectò core,
fa che al fin la gloria tu me doni”.
Rispose il demonio inganatore
tu sarai posti nel infernal toni,
sì che Idio non te po’ salvare,
d’endar in paradiso non te ‘l pensare”.

30

Haveva Alexandro contritione
del gran peccato ch’aveva commesso.
Rispose alhora al dimonio felone,
convien che a te l’inferno sia concesso.
Tu credi haver da Dio salvatione
e da po’li mostrò il so processo,
del gran peccato doloroso e forte
in questo mezo vien l’aspra morte.

31

Sì che Alexandro de vita fu caso.
El duca Valentin fa gran lamento:
“Tuto el mio stato andarà a fracaso,
piangeva forte con dolor e stento.
Sarai coperto sotto un duro sasso.
O quanto me ritrovi mai contento
da poi che sei di vita pasato
sarà a me contra il cielo rivoltato.

32

“Non era necessario, o padre mio,
atosicar nesun de nostra corte.
Questo è stato iudicio de Dio,

onde che tua vita è stata corte,
revoltarase mie provincie a io
e da poi se lamenta de la morte.
Tu m'a gonto in questi miseri anni
sopra l'ingannator torna l'inganni”.

33

Diceva Valentin: “O morte cruda,
sen padre mio viveva doi anni
piangendo forte il fronte li iuda,
O quanto è stato li mei pensieri vani
restava la mia persona nuda,
e mai più spero de uscir d'afanni
haveva fato guerra contumace
volivi meter tuto el mondo in pace”.

34

Essendo morto Alexandro pastor,
el ducha Valentin fu destruto
il seggio suo di tanto valore
e facilmente fu privato del tuto,
el stato che acquistò senza rumore
e così senza rumone l'a perduto
ha perso ogni vitoria el magno sito
al vostro onore questo canto è finito.

*Finita è la historia
de la morte de
papa Ale
xandro*

Bibliografia

- Ascarelli, Fernanda & Menato, Marco (1989) *La tipografia del '500 in Italia*, Firenze, Olschki.
- Beer, Marina & Diamanti, Donatella & Ivaldi, Cristina (eds.), (1989), *Guerre in ottava rima*, Istituto di studi rinascimentali Ferrara, Modena.
- Benavent, Júlia (2009) “Poemes inèdits sobre Cèsar Borja”, *Revista Borja. Actes del 2 Simposi Internacional sobre els Borja*, núm. 2., pp. 13-20.
- (2011) “Edició dels poemes sobre Cèsar Borja”, *Revista Borja*, núm. 3, pp. 113-189.
- Borsa, Gedeon (1980), *Clavis typographorum librorumque Italiae 1465-1600*, Aureliae Aquensis, aedibus Valentini Koerner. 2 vols.
- Casinelli, Cataldo Antonio (1717) *Vita e memorie di san Cataldo*, Nàpols.
- D’Adda, Gerolamo (1875) “Canti storici popolari italiani”, *Archivio Storico Italiano*, X.
- Sandal, Ennio (ed.) (1977-1981) *Editori e tipografi a Milano nel Cinquecento*, Baden Baden, Valentini Koerner, 1977-1981. 3 vols.
- Short-title catalogue of books printed in Italy and of Italian books printed in other countries from 1465 to 1600 now in the British Museum*. London, The British Library Board, 1986
- Versaille, André (1994) *Voltaire, Essai sur les moeurs 110, 1756. Dictionnaire de la pensée de Voltaire par lui même*. Bruxelles.